
SERBIAN SPIRITUAL REVIVAL WEEK
XXIII

**THE MIDDLE AGES
IN SERBIAN SCIENCE, HISTORY,
LITERATURE
AND ARTS
VII**

SYMPOSIUM
DESPOTOVAC–MANASIJA, August 22–23, 2015

Editorial Board

Stanoje Bojanin, PhD (Belgrade, Serbia); Zlata Bojović, PhD, corresponding member of SASA (Belgrade, Serbia); Pavle Dragičević, MA (Banja Luka, Republic of Srpska); Ekaterina Yakushkina, PhD (Moscow, Russia); Gordana Jovanović, PhD (Belgrade, Serbia); Radoslava Stankova, PhD (Sofia, Bulgaria); Rada Stijović, PhD (Belgrade, Serbia); Jelica Stojanović, PhD (Nikšić, Montenegro); Ljiljana Stošić, PhD (Belgrade, Serbia); Wolfgang Steininger, PhD (Graz, Austria)

Editor-in-Chief
GORDANA JOVANOVIĆ

DESPOTOVAC
2016

ДАНИ СРПСКОГА ДУХОВНОГ ПРЕОБРАЖЕЊА
XXIII

**СРЕДЊИ ВЕК У СРПСКОЈ
НАУЦИ, ИСТОРИЈИ,
КЊИЖЕВНОСТИ
И УМЕТНОСТИ
VII**

НАУЧНИ СКУП
ДЕСПОТОВАЦ–МАНАСИЈА, 22–23. АВГУСТ 2015

Редакција

*др Смиљаноје Бојанин (Београд, Србија), др Златица Бојовић,
дописни члан САНУ (Београд, Србија), др Павле Драгичевић
(Бања Лука, Република Српска), др Јекатерина Јакушкина
(Москва, Русија), др Гордана Јовановић (Београд, Србија),
др Радослава Смиљанкова (Софија, Бугарска), др Рада Симијовић
(Београд, Србија), др Јелица Смиљановић (Никишић, Црна Гора),
др Љиљана Смиљанић (Београд, Србија);
др Волфганг Шмајнингер (Грац, Аустрија)*

Главни уредник
ГОРДАНА ЈОВАНОВИЋ

ДЕСПОТОВАЦ
2016

Издавачи
Народна библиотека „Ресавска школа”, Деспотовац
Институт за српски језик САНУ, Београд

За издаваче
Санела Симић
др Јасна Влајић-Поповић

Рецензенти
др Злата Бојовић, дописни члан САНУ (Београд, Србија)
др Гордана Јовановић (Београд, Србија)
др Рада Стијовић (Београд, Србија)
др Љиљана Стошић (Београд, Србија)

ISBN 978-86-82379-66-9

САДРЖАЈ

СРЕДЊИ ВЕК У СРПСКОЈ НАУЦИ, ИСТОРИЈИ, КЊИЖЕВНОСТИ И УМЕТНОСТИ VII

Свечана беседа на отварању XXIII Дана српскога духовног
преображења 19. августа 2015. године (*Мирко Милејић*)

9

СРЕДЊИ ВЕК У СРПСКОЈ НАУЦИ, ИСТОРИЈИ, КЊИЖЕВНОСТИ И УМЕТНОСТИ

Светлана С. Томин (Нови Сад): Професорка Јелка Ређеп – педесет
година научног рада и великог доприноса медијевистици

13

Љиљана М. Јухас-Георгиевска (Београд): Видови финализовања
житијних дела у српској књижевности XIII и првих деценија XIV века

27

Милош Б. Ивановић (Београд): Властела у *Житију деспоиџа Стефана
Лазаревића* Константина Филозофа

41

Бранислав Ј. Цвејковић (Јагодина): Идеолошки модели и мотиви у
владарској репрезентацији деспота Стефана

57

Александар Крсчић (Београд): Улога и место тврђаве Голубац
у војноадминистративном систему на јужној граници
Угарске током XIV века

81

Владејџа Пејровић (Београд): Српско грађанство
у историографији

95

Ирена Р. Цвијановић (Београд): Српски градови и обичаји у
средњовековним арапским путописима од IX до XII века

105

Марија С. Ђинђић (Београд): Значај дела генерала Емерхалиса (Ömer
Halis) за српску историографију и ономастику

125

-
- Александар Јаковљевић* (Београд): *Турска хроника* Константина
Михаиловића и османски наративни извори
137
- Мирјана Бошков* (Нови Сад): Како је инок Гаврил Тројичанин стварао
„летопис“
151
- Јелица Р. Симојановић* (Никшић): Нека од језичких средстава
за изражавање експресивности у старим српским ћириличним
натписима источне Херцеговине
171
- Предраг Д. Дилићарић* (Београд): Појам *ἀκριβεια* у *Живоју десјојиа*
Стефана Константина Филозофа
183
- Данијел М. Дојчиновић* (Бања Лука): Жанр житија: проблеми
именовања и однос према биографији
209
- Најпашиа С. Вуловић* (Београд): Топоси ђаволовог обитавања:
средњовековни књижевни извори и српска фразеологија
221
- Срејко З. Танасић* (Београд): Обрасци српског језика у руском издању
Новаковићеве граматике српског језика
235

*ЗНАЧАЈ ДУБРОВНИКА ЗА СРПСКУ ИСТОРИЈУ,
КУЛТУРУ И КЊИЖЕВНОСТ*

- Слободан Ремейшић* (Бања Лука): Језик Дубровника кроз векове
245
- Зорка Н. Кашић* (Београд): Језички показатељи културног утицаја
Дубровника на рурално залеђе
257
- Радивој Радић* (Београд): Византија и Дубровник (Кратак осврт)
269
- Злајна Бојовић* (Београд): Дубровник као инспирација српских писаца
289
- Бојан Ђорђевић* (Београд): Значај дубровачког архива
за српску историју
299

Мирјана Д. Арежина (Бања Лука): Занимања Владимира Ћоровића за
Дубровник
309

ЗНАЧАЈ МЕДИЈСКЕ ПИСМЕНОСТИ У САВРЕМЕНОМ ДРУШТВУ

Мирко М. Милејић (Београд): Медији, образовање и медијска
писменост
323

Зоран Б. Јевтовић (Ниш): Медијско образовање и битка за пажњу
аудиторијума
337

Марко М. Борђевић (Јагодина): Значај медијске писмености у
савременом друштву – образовање за медије као нужност времена
351

ХРОНИКА

Санела Симић (Деспотовац): Хроника XXIII Дана
српскога духовног преображења
363

Најшаа С. Вуловић

(Институт за српски језик САНУ, Београд)

ТОПОСИ ЂАВОЛОВОГ ОБИТАВАЊА: СРЕДЊОВЕКОВНИ КЊИЖЕВНИ ИЗВОРИ И СРПСКА ФРАЗЕОЛОГИЈА*

Књижевна дела представљају један од извора за настанак фразеолошких јединица у језицима, а значајан извор за српски фразеолошки корпус свакако чине дела старе српске књижевности средњег века. У овом раду узети су у обзир текстови из преводне књижевности (приповетке и апокрифи), тачније поједини описи локуса на којима борави зло трансцендентно биће, именовано као *ђаво*, *враг*, *бес*, *нечасишви*, *лукави* и сл. У њима се могу наћи мотивационе слике за настанак базних конструкција једног броја фразеологизама с компонентом *ђаво*, који су интернационалног и/или националног порекла, мотивисани хришћанским или претхришћанским културолошким елементима.

Кључне речи: преводна српска средњовековна књижевност, топос, мотивациона слика, фразеологизам.

Фразеолошке јединице једног језика различите су по свом пореклу и по експресивно-стилском значењу. Као структурне јединице лексичко-семантичког система српског језика, фразеологизми могу по пореклу бити словенски, односно српски (као такви могу постојати одувек у језику), док је одређени број њих позајмљен из других језика и култура (међукултуралном разменом), од којих поједини имају интернационални карактер.¹ У најопштијем смислу, изворе за настанак фразеологизама у сваком језику представљају социолошко (друштво-

* Овај рад је настао у оквиру пројекта *Лингвистичка исцртавања савременог српског књижевног језика и израда Речника српскохрватског књижевног и народног језика САНУ* (бр. 178009), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

¹ У исту групу Алефиренко сврстава такве фразеологизме из руског, српског и др. словенских језика као оне који су домаћег порекла, в. Н. Ф. Алефиренко, *Теорија језика. Водни курс. Учебное пособие для студентов филологических специальностей*, Москва, 2004, стр. 264.

но) наслеђе, културно и цивилизацијско наслеђе (где спада и фолклор), као и Свето писмо (важно за хришћанске народе).²

Говорећи о пореклу фразеологизама, Алефиренко истиче да домаћи фразеологизми могу потицати из: 1. разговорно-свакодневне ситуације, 2. пословица, изрека, крилатица (национално фолклорно порекло), 3. професионалног човековог окружења, чији је главни производ жаргонска и професионална фразеологија,³ 4. књижевних дела (фразеологизми књишког порекла), и 5. могу бити повезани и мотивисани историјским догађајима, традицијом и обичајима народа.⁴ Главни извори позајмљених (и интернационалних) фразеологизама су: а) Свето писмо (Библија) – формална страна фразеолошке јединице (библизма) у неком језику зависи од специфичности превода; б) античка култура и митологија, у које спадају калкови, дословни преводи изрека, афоризама, пословица, цитата; в) дела из светске књижевности; г) различити културни извори, нпр., цитати преузети без превода; д) фолклор.

Познато је да су дела старе књижевности један од извора за настанак (интернационалних и национално-специфичних) фразеолошких јединица, а да један део књижевног наслеђа на српскословенском језику припада преводној књижевности (преводима приповедака, романа, апокрифа, беседа и сл.). Прецизније, то су преписи настали на српскословенском језику у периоду од XIII до XVIII века, који нису искључиво хагиографског карактера. Дела тзв. средњовековне белетристике била су одомаћена и код Срба (као и код осталих словенских народа), како код средњовековних читача, тако и код оних који су их слушали и репродуковали у говорном језику.

За ово истраживање коришћени су преводи дела старе српске књижевности на савремени језик Томислава Јовановића, Миливоја Башића и Радмиле Маринковић.⁵ Међу значајним врстама прозних текстова тог типа средњовековне књижевности су приповетке и апокрифи. Као дела религијске тематике ванканонског карактера, апокрифи немају стилску уједначеност којом се одликују канонске књиге. Начином приказивања, идејним изменама и потпуно новим склоповима они умногоме одступају од библијског успостављеног канона, иако по извес-

² В. М. Мокиенко, *Фразеологические библеизмы в современном тексте*, у: Библия и возрождение духовной культуры русского и других славянских народов, Санкт-Петербург, 1995, стр. 143.

³ Уп. студију о српској фразеологији В. Петровић, *Новинска фразеологија*, Нови Сад, 1998.

⁴ Н. Ф. Алефиренко, *нав. дело*, стр. 265.

⁵ Т. Јовановић, *Апокрифи. Сјарозавејџни, љрема српским љрејисима. Апокрифи. Новозавејџни*, Стара српска књижевност у 24 књиге, књ. 23, Београд, 2005; М. Башић, *Из сјаре српске књижевности*, Београд, 1931; Р. Маринковић, Д. Павловић, *Из наше књижевности феудалног доба*, Београд, 1975.

ним моделима, темама, личностима подсећају на библијске обрасце, због чега се од Лаодикијског сабора 360. године сматрају неканонским књигама. Први апокрифи настајали су од II века пре Христа, а њихов број се у раном и зрелом средњем веку стално увећавао и проширивао новим варијантама. Преводи апокрифа са грчког језика на српскословенски језик спадају по својој разноврсности у ред богатијих словенских традиција (постојало је грчко, етиопско, већинско јеврејско, коптско, латинско апокрифно наслеђе).⁶ Њихов утицај је био значајан и на српску народну књижевност, па су на основу сижеа и мотива настајале народне приповетке и песме.

Циљ истраживања у овом раду тиче се успостављања паралеле између описа специфичних локуса у поменутих књижевним делима и манифестације мотивационих слика у базној конструкцији, које су иницирале настанак фразеологизама, а изражене су у унутрашњој форми фразеологизма.⁷ Услед тога, користе се методе и досадашњи резултати дијахронијске фразеологије, најпре историјско-етимолошких истраживања. Преглед описа локуса на којима се у старој српској књижевности налази, среће или обитава биће које се као носилац негативних особина, антипод Богу и анђелу, а према хришћанском учењу почетак, извор, пуноћа зла, творац смрти, лажи и мржње,⁸ омогућава утврђивање испољавања или неиспољавања тих локуса на фразеолошкој језичкој равни српског језика. За ово биће у лексичком систему српског језика постоји неколико десетина синонима,⁹ док су у српској фразеологији неколико њих компоненте фразеолошких јединица: грцизам *ђаво*, домаћа лексема *враг*, такође и *нечасџив*, *бес*, као и *саџана/соџона* хебрејског порекла.

Лексема *ђаво* дефинисана је у РСАНУ са пет значења, од којих су за ову прилику релевантна прва два:¹⁰ „1. натприродно биће које

⁶ Т. Јовановић, *нав. дело*, стр. 9–14.

⁷ Унутрашња форма језичког знака представља семантички садржај отелотворен у свом материјалном облику, формализован у односу на његово актуелно значење, са којим је установљена творбена (деривациона) веза. Она представља однос између фразеолошког значења и значења мотивационе базе, као и однос између актуелне синтаксичке структуре и актуелне базе структуре, уп. А. М. Мелерович, В. М. Мокиенко, *Семантичка структура фразеологических јединица савременог руског језика*, Кострома, 2008, стр. 66.

⁸ И. Брјанчанинов, *Енциклопедија љавославног духовног живоџа*, прев. М. Станковић, Београд, 2008, стр. 78.

⁹ Љ. Раденковић, *Словенска мџолошка бића – љредџаве и љорекло*, Зборник Матице српске за славистику 73, Нови Сад, 2008, стр. 315 – 323.

¹⁰ *Речник срџскохрваџског књџевног и народног језика САНУ*, у даљем тексту РСАНУ. Последње значење је квалификовано као покрајинско: *гвоздено вреџено воденичног кола*, где је релевантна сема „јачина, снага”, док је воденица познати топос у народним причама на којем се може наћи, срести џаво, демон, нечисти дух. У доступним

обично живи у паклу, замишљено као оличење зла, зли дух, сотона. 2. фиг. рђаво, зло створење.” Мотивација проистиче из основног значења: „оличење зла, зли дух”, уз напомену да и поименичен придев, тј. придев „зао” у именичкој служби има у РСАНУ значење „ђаво, демон”.

Увидом у описе локуса пребивања, односно места на којима делује ово биће може се најопштије говорити о нивоу земље (човек – копно – вода) и о небеском простору (ваздух – пакао).

Непосредни сусрети човека и ђавола у приповеткама представљени су најчешће као успостављање сарадње, која почиње стереотипним глаголско-именичким конструкцијама, које су у целини постале фразеолошке јединице: *їредаїи се ђаволу*, *їредаїи себе врагу* (приповетка *Еладије*: „Роб Еладије је пожелео ћерку свога газде: Ја, Еладије, предаћу се ђаволу и ђаво ће ми помоћи! Узећу себи за жену Корасију!”). Сликите представе попут ове мотивисале су настанак варијантних и синонимичних фразеолошких јединица *їредаїи се ђаволу* („одлучити се на рђава дела, срљати у невољу”), *їредаїи се врагу* (*црном соїони*) („постати зао, opak”), *окренуїи се врагу* („предати се злу”). Манифестација зачетка те сарадње је у човековом унутрашњем бићу, и то кроз осећање које по јудеохришћанском учењу представља корен сваког зла и греха – завист (нпр. *їримиїи у срцу ђавола* у значењу „осетити завист и гајити то осећање”, у примеру из приповетке *Девојка без руку*: „Жена која беше завидна због лепоте девојке прими у срцу свом ђавола, па зажеле погубити је ... и нађе ученица ђавоља време погодно да изврши своју завидну намеру”). Локус о којем је овде реч јесте тело, човекова унутрашњост, његово унутрашње биће, тј. централни орган као седиште емоција – срце.¹¹ Мржња је примарно осећање и одлика која се у јудеохришћанској традицији приписује ђаволу, Сатани, као извору, те је овде дошло до аналошког развоја: творац зависти (мржње) → осећање. У новозаветном апокрифу *Дела ай. Томе у Индији* (препис из XIV века) о кнезу Ликинију се каже: „Уђе ђаво у срце његово и смете га. И рече са јарошћу и гневом: Ако је лекар, нека се избави од мука које ћу му нанети.” Поредбена фразеолошка јединица *љуїи као ђаво* у значењу „много љут, бесан, разјарен” експлицира још једну особину која се приписује духовном бићу које је у функцији еталона, а то је љутина (гнев, бес). У енглеском језику постоји компаративан фразеологизам (*as mad as hell* „љут као пакао”, где је очигледно да метонимијско значење лексеме *їакао* означава оне који бораве у паклу, зла бића, демоне.

текстовима преводне српске средњовековне књижевности немамо потврду обитавња ђавола на овом топосу.

¹¹ У истраживању вербалних асоцијација у српском језику на стимулус мржња, завист се наводи као први изазивач мржње, чије је седиште исто као и љубави – у срцу, Р. Драгићевић, *Вербалне асоцијације кроз српски језик и културу*, Београд, 2010, стр. 158.

У широј фразеолошкој грађи бележе се и други локуси у човеком телу – унутрашњост тела, глава, кожа: *ушао ђаво (враг, сојџона) у њега* (њу и сл.), *ђаво му (јој и сл.) ушао у главу, ушао (некоме) шиљайи враг њод кожу, ушао бес (ушло сџо бесова) у њега* (у њих и сл.) у значењу „помахнутао је (помахнитали су и сл.)”.

Старозаветни апокриф *Књига о Адаму и Еви* настао је у I веку пре Христа на хебрејском језику и претрпео је потоње прераде, а припада циклусу *Почетњак светиа*. У српским преписима (најстарији сачуван је из XIV века) основне су две верзије (краћа и дужа), у којима Ева, односно Адам и Ева говоре окупљеној деци: „Не даде ђаво Адаму земљу да оре... И рече ђаво Адаму: ’Моја је земља, а Божија су небеса и рај. Ако хоћеш мој бити, онда ради земљу. Ако ли хоћеш Божији бити, онда пођи у рај.’ Адам рече: ’Божија су небеса и Божији је рај и Божија је земља, и море и сва васељена.’ И ђаво рече: ’Не дам ти земљу радити док ми не запишеш рукописање своје да си мој.’ Адам рече: ’Ко је земљи господар, његов сам и ја и деца моја.’ Ђаво се обрадова, а Адам знађаше да ће Господ сићи на земљу и обући се у човечији лик и сатрти ђавола.”

Овде се може успоставити паралела са резултатима истраживања лика ђавола у српским народним приповеткама. Анализирајући представе ђавола на материјалу народних приповедака, Јанић као праву иновацију у њима види ђаволову глупост, која није супротстављена лукавости као особини,¹² јер се ђаво често показује као неуспели лукавац, обмањивач човека, али којег човек у већини случајева може да контролише, јер „ђаво, као и већина злих духова, није свестан суштине већ облика... разне облике може да подражава, али не и њихову суштину. Он до суштине и не може да дође јер је то Дух Божји.”¹³

Иста мотивациона слика записивања, потписивања рукописања, уговора којим човек продаје душу ђаволу, додуше, у нешто другачијем зачетку (човек сам тражи ђавола), налази се у преводу византијске приповетке *Еладије*: „И у вече оде на распуће и изазва ђавола једне ноћи. Ђаво му се јави и рече: ’Шта вичеш, Еладије?’ Еладије му исповеди. А ђаво рече: ’Немоћан сам ја да приступим тој девици, но ћу послати тебе велможи (господину) нашем Формакију’, и поче га ђаволским речима учити. И провеја ветар речи.¹⁴ И чу велики ђаво Формакије и посла четири

¹² Лукавост се супротставља мудрости, која се у народним причама најређе употребљава и може бити оличена у духовном (Бог, анђели) или људском бићу (свечи, праведници). Међу људским бићима истиче се Соломон, и та представа је хришћанског порекла (уп. народну причу *Премудри Соломун*).

¹³ Ђ. Јанић, *Ђаво у српским народним причама*, у: Српска фантастика, Натприродно и нестварно у српској књижевности, Београд, 1989, стр. 232.

¹⁴ О вези ветра са демонском нечистом силом писала је Д. Мршевић-Радовић, *Фразеологија и национална култура*, Београд, 2008, стр. 100–116.

слуге и приспеше Еладију. Узевши Еладија, с радошћу великом уведоше га к Формакију. И виде га где седи на престоу великом, и мноштво слуга стајаше пред њим. И запитав Еладија, рече: 'Шта ти требам или што ме тражиш?' Еладије рече: 'Да ми учиниш да узмем Корасију за жену себи и да будем господар дома њена, па ћу твој бити до века.' Формакије му одговори: 'Ви хришћани много лажете. Када вам је невоља, тада мене тражите, а кад вам одслужим, тад идете за Христом. За небо је Христос милостив, такве он прима. Тако мене лажете. Ну напиши ми писмено да си мој, и ја ћу ти учинити.' Еладије написа рукопис свој и да га у руке Формакију. И посла Формакије слуге своје и рече им: 'Идите и очарајте девицу и научите је љубави Адама и Еве!'"

У овом одломку могу се препознати мотивационе слике за наста-нак варијантних и синонимичних фразеологизама с компонентом *ђаво* у српској фразеологији: *ѿражиѿи љавола* („срљати у невољу, у пропаст“), *ѿражиѿи ѿмоћ од соѿоне* („каже се за човека који је кренуо рђавим путем, постао зао, opak и срља у невољу“),¹⁵ *зайсаѿи душу врагу, љаволу; љаволу (врагу) душу зайсаѿи (ѿклонѿи, ѿродаѿи и сл.); ѿродаѿи душу љаволу (врагу, нечасѿивом); заложѿи врагу душу* („учинити, извршити нечасно дело“); *ѿбраѿиѿи се с врагом* („потпуно се предати злу, огрезнути у злу“); *биѿи у савезу (сѿрези) с нечасѿивим; биѿи у савезу са соѿоном* („бавити се нечасним, непоштеним послом“).¹⁶

Простор на којем се тражи (и налази) *ђаво* јесте распуће/раскршће, место укрштања путева, где човек долази у контакт са нечастивим (демоном или сатаном¹⁷). Појам раскршћа представља један од важних култних и обредних топоса у митолошко-магијским системима бројних индоевропских народа. Код већине народа раскршћа се сматрају опасним и нечистим местима и имају исти статус као гробља, где се обављају разне магијске радње: свадбене, погребне, спречавање умирања деце стављањем на раскршће у источној Србији, каменовање (односно проклетије) и др., због чега се људи прибојавају ових места. Код Срба је познат обичај да се човек који креће на пут, доспевши на раскршће, не сме враћати по нешто или се на раскршћу не сме окретати, освртати уназад, то доноси невољу на путу. Специфична позиција раскршћа омогућава да се оно схвата као граница: своје–

¹⁵ Пример је из грађе за РСАНУ: „Од сотоне ти тражиш помоћи, / Који об дан не смије помоћи” (А. М. Рељковић).

¹⁶ Пример је из грађе за РСАНУ: „Он пребацује цару што је у савезу са сотоном” (М. Триунац).

¹⁷ О односима хиперонима и хипонима (сатана/демон) в. више у Н. Вуловић, *Српска фразеологија и религија – лингвокултуролошка исѿраживања*, Београд, 2015, стр. 254–255.

туђе, онострано–онострано, горе–доле. Овим бинарним опозицијама својственим традицијској словенској култури, бавили су се семиотичари, утврђујући да далеко надмашују – по оперативности – све друге методе применљиве на питања описа, типологизације и систематизације простора и односа који владају у њему, што је показало и истраживање на материјалу српске народне епике Мирјане Детелић. Раскршћа су у народној епизи топоси хтонског простора (преласка из једног света у други), као места погодна за обрт ситуације са готово увек трагичним исходом.¹⁸ Према старинским веровањима, зли духови бораве на путевима и на раскршћима, природно су станиште нечистих сила и као таква извор су животне опасности за човека митопоетске свести.¹⁹ У српској фразеологији постоји паралела, односно потврда на језичком нивоу за то веровање. Поредбени фразеологизам *врџољи се као ђаво на џомби / седи као ђаво на џомби* има придевско категоријално значење „нервозан је, нестрпљив”, али слика упућује на радњу којом се одражава такво стање (нервозан је и зато немирно седи, тј. не мирује).²⁰ Лексема *џомба* има значење „избочина, неравнина на путу (обично од сасушеног и скореног блата)”. У мотивационој слици крије се ђаво са раскршћа и путева којег још једна особина квалификује као антипода Богу у бинарној опозицији: мир–немир, нервоза). Са ђаволом који обитава на путу и раскршћу у мотивационој вези су и следеће фразеолошке јединице: *нагазиџи на ђаволу вечеру* („кад се коме побрка у глави”); *џоћи ђавољим џрагом* („поћи злим путем, поћи наопако”); *набрчаџи на ђавола (ђаволску сџоју)* („лоше се провести, зло проћи, настрадати, награбусити”); *ђаволска бразда* („граница морално дозвољеног”).

Мотив сусрета (добровољног, према слободној вољи датој човеку од Бога) са ђаволом на раскршћу је интернационалан и један од најрабљенијих и највише коришћених мотива, па се осим у ритуално–култним радњама налази и у неколиким имагинативно–симболичким формама: у епском, приповедном и драмском стваралаштву,²¹ затим како у разним врстама уметности, тако и у популарној култури и у разним функционалним стиловима. У савременом српском језику (нарочито у публицистичком стилу, али и у књижевноуметничком, као и у разговорном) фреквентне су фразеолошке конструкције: *џакџи (савез) са ђаволом*, односно *склоџиџи, џоџиџисаџи џакџи са ђаволом (џакџи лат. „споразум, савез”)*. Семантички транспоновано значење метафоричким путем односи се на нов денотат – на човека (у публицистич-

¹⁸ М. Детелић, *Миџски џросџор и еџика*, Београд, 1992, стр. 113–114.

¹⁹ С. Петровић, *Миџологија раскршћа*, Ниш, 1993, стр. 9.

²⁰ Слично стање немира одражава се у значењу изреке *наџодарио ђаво на ђавола* („несташно је, немирно је (о детету)”).

²¹ С. Петровић, *нав. дело*.

ком стилу на организацију, политичку партију, државу и др.): „Да ли је тајни план кнеза Павла и Хитлера био пакт са ђаволом?” (*Телеграф*, б. 3. 2015). Негде се конструкција проширује атрибутом „црн” у функцији интензификације: „Ако треба, ући ћемо у савез са црним ђаволом, само да спасемо грчки народ од деструктивне штедње, изјавио је Алексис Ципрас” (*Време*, 30. 4. 2015).²² Значења поменутих фразеолошких јединица су у колизији са закључком о лику ђавола у народним приповеткама, јер се не изражава особина глупости, већ је он вешт, препреден, и пре личи на мале, црне геније (као у представама из византијског и српског средњовековног сликарства). О томе сведочи и цитат из средњовековне приповетке *Пићања цара Јуса философу Јосифу*: „Чуј, ђаво није прост, него је вештији од Адама.”

Нарочито је рабљен мотив продаје душе ђаволу на раскршћу у западној уметности, касније и шире. Приче из раног средњег века о склапању савеза са ђаволом настављене су и комичним представама, али и драмама у средњем веку, ренесансним представама о др Фаусту и потом врхунским Гетеовим делом, чиме се низ није зауставио, већ се кроз векове проширио и на др. врсте уметности (музику и филм). Такође, Гогољ је разрадио исти мотив у причи (трагедији) *Ноћ уочи Ивана Кујале (Вечер накануне Ивана Купала)*. Мотив склапања таквог договора познат је још из Библије, а када је реч о библизмима, као и о сличним фразеолошким творевинама насталим из старе књижевности, унутарјезички и ванјезички фактори (преводиоачке традиције и неједнака социјално-културна сфера) условили су не само структуру и облик, већ и конвенционалност фразеолошке јединице. У овом случају фразеолошка јединица је заједничка многим језицима, а вероватно је у неким раздобљима језичког развоја преузета као калк из неког од европских језика: срп. *савез, ђаво са ђаволом*, рус. *союз с чёртом (с дьяволом)*, нем. *Pakt mit dem Teufel*; енгл. *Deal with the devil*. Ипак, и поред интернационалног карактера, нису се у свим језицима активирале фразеолошке јединице у идентичном облику, а ни броју. Ови примери су један од најбољих показатеља да фразеологизми, као сублиматори културолошких информација, лингвокултурама, представљају језичку вертикалу која је заједничка веровањима и животима људи различитих епоха, спајајући их кроз векове.

Вода је следећи топос на којем делује и борави поменуто биће. У српској фразеологији забележени су следећи варијантни фразеологизми: *мучији се (џајији) као ђаво у џијијој води; као враг, ђаво у мало воде*

²² У вези са књижевним, публицистичким, разговорним фразеологизмима истиче се стилистичка обојеност (експресивно-стилистичка страна фразеологизама са великим изражајним способностима), према којој највише обојеност имају књишки фразеологизми, а нижу разговорни. Између њих се налазе међустилски (неутрални) фразеологизми.

живеѿи; ѿѿиѿи као враг на ѿѿиѿком дну; као враг у мало воде (живеѿи) у значењу „налазити се у веома тешкој ситуацији; веома тескобно, тешко живети”. Еталонски део фразеологизма има структуру елидиране поредбене реченице. Његово глобално значење заправо је појачано, интензификовано значење глагола *мучиѿи се* „тешко живети, патити се”. У овом поредбеном фразеологизму с високим степеном експресивности, пореде се блиски појмови (биће с духовним, трансцендентним бићем), садржи се слика којом се интензификује значење глагола *мучиѿи се*. Поређење је настало апстракцијом представе народног веровања да је ситуација у којој се нашао ђаво [плитка вода] специфична, конкретно неповољна. Ситуационо условљено значење глаголске компоненте фразеолошке јединице примењује се на нов денотат – транспонује се на тешко, мучно човеково стање или доспевање у тежак положај у некој неповољној ситуацији. Унутрашња форма заснива се на појачаном, интензификованом значењу глагола (референта), док други део (еталон) и еталонска слика служе експликацији и они су носилац фразеологизације и сликовитости ове компонентне фразеолошке јединице.

Раније фразеолошко истраживање мотивације за настанак ове поредбене слике повезало је ову фразеолошку јединицу с народним веровањем које бележи и *Срѿски мѿѿолошки речник*, а то је да су нека од „станишта ђавола вирови ... дубоке реке с вртлозима”, на основу чега се закључује да је природна околина за ђавола „дубока вода”,²³ што би значило да је плитка вода неповољна, чак смртоносна средина за тог „народног” ђавола.

Како бележи *Енциклопедијски речник словенске мѿѿологије*, код источнословенских народа под ђаволом се подразумева уопште нечиста сила („нежить”), зли духови који су према народном веровању збачени на земљу – у воду, шуму, поље и „претворили се у духове појединих места”.²⁴ Трагајући за паралелном сликом односа ђаво (нечисти дух, демон) – вода забележеном у Светом писму, наишли смо на занимљиве податке. Наиме, ова лексема (*ђаво, демон*) у вези са воденом средином спомиње се у Библији на два места, и то у свом хипонимском значењу „демон, нечисти дух”, али и у потпуно супротном значењу, тј. супротној слици од ове словенске, народне варијанте. У два јеванђеља описана је ситуација да када нечисти дух изађе из неког човека он тражи безводна места у пустињи, у потрази за спокојем, али како тај спокој не налази, одлучује да се врати са још седам нечистих духова горих од себе, те чини да човеку буде још горе (уколико човек није себе очистио и

²³ Д. Мршевић-Радовић, *Фразеолошке глаголско-именичке синѿагме у савременом срѿскохрвајском језику*, Београд, 1987, стр. 95.

²⁴ *Енциклопедијски речник словенске мѿѿологије*, Београд, 2001, стр. 171.

промению).²⁵ Из овога следи да би погодна средина за ђавола била места без воде, тј. пустиња. Такође, у Јев. по Марку постоји алегоријска прича о нечистим духовима које је Христос истерао из човека, а ти демони траже дозволу да уђу у крдо свиња. Крдо свиња се, не могавши то да поднесе и не би ли се ослободило њих, сјури у море и утопи се, а са њима и нечисти духови нестану. У Откривењу постоји само као једна од алегоријских представа звери која чини зло у времена краја света: „И стадох на пијеску морскоме; и видјех звијер гдје излази из мора, која имаше седам глава, и рогова десет, и на роговима њезинијем десет круна, а на главама њезинијем имена хулна.”²⁶

Али, други, неканонски извори средњовековне књижевности садрже могуће мотивационе слике и везе дубоке воде са демонским светом. У старозаветном апокрифу *Борба арханђела Михаила са Сајџанашлом* (сачуван је препис из XVI века) налази се детаљ у којем нечастиви сиђе у дубине језера: „Сотона оде под море у преисподњу морску дубину.” У новозаветним апокрифима попут *Ход Богородице ѿо мукама* (апокриф вероватно потиче из VI века; српски препис је сачуван из XIV века), *Откривење айосџола Павла* (апокриф с краја IV века, тематски сличан *Ходу*; српски препис је сачуван из XV века) и *Анастасија црноризица* (настао у Византији крајем X века; реч је о Анастасији Римљанки или Анастасији Фармаколитрији; српски препис је сачуван из XIV века), појављују се водени локуси, али као места у паклу: река огњена; огњено језеро; огњена река.

Са нашим разматрањем може се упоредити слика из народне приповетке *Ђаво и његов шегрт*, где ђаво прерушен у човека „у зеленим хаљинама” наговори дете да са њим скочи у воду, па „кад су били на сред воде, узме мајстор дете за врат па с њим у воду на дно. То је био ђаво. Он одведе дете у своје дворе.”²⁷ Дакле, оваква слика претхришћанског ђавола који се мучи и пати насукан у плићаку као неприродном, опасном окружењу могла је мотивисати фразеолошко значење поредбене конструкције *мучији се као ђаво у њлијској води*. Јасно је да ова представа ђавола који обитава у дубокој води, вировима нема порекло у хришћанској верзији злог духа, према којој је ђаво духовно биће чија природа „уопште није изворна, него накнадна: нестворена, али произведена”,²⁸ дакле, има материјалну природу.²⁹ Демони, према хришћанском православном учењу, „испуњавају простор између неба и земље (због чега се називају и ваздушним духовима или духовима који обитавају у ваздуху), као га-

²⁵ Јев. по Матеју 12:43–45; Јев. по Луки 11:24–26.

²⁶ Откривење 13:1.

²⁷ В. Ђурић, *Анџологија народних њриповедака*, Београд, 1977, стр. 271.

²⁸ *Енциклопедија ѡправославља 1–3*, ур. Д. М. Калезић, Београд, 2002.

²⁹ И. Брјанчанинов, *нав. дело*, стр. 123.

совита бића са особином флуидности”.³⁰ Ову слику налазимо у многим сведочењима о митарствима у средњовековним житијима, али осим фразеолошке јединице *однео (однесе) (некога, нешићо) ђаво*, ништа друго не упућује на експлицитну потврду ваздуха као станишта нечистих духова на фразеолошком нивоу.

Могуће је претпоставити претхришћанско порекло поредбене фразеолошке јединице *мучићи се као ђаво у илйићој води*, за разлику од синонимичне фразеолошке јединице *мучићи се (кубурићи) као ђаво у иаклу* прозирне хришћанске мотивације (исп. буг. *мъча се кайћо грешен дявол*).

Пакао је, према *Рјечнику* Југославенске академије знаности и умјетности,³¹ „место вечних мука за ђаволе и грешнике”; у секундарном пренесеном значењу и: „царство ђавола” и „стање пуно муке и невоље”. У овом речнику наводи се и словенска лексема *ѓакао* (рус. *пекло*; буг. *пъклъ*) у значењу „смола, катран”, за коју стоји да је „иста реч као и пакао, јер се мисли да је ад пун горућег пакла, тј. смоле у којој грешници горе”. Према Скоку, првобитно значење ове прасловенске и свесловенске речи (буг. *pakal*; чеш. *peklo*; пољ. *piekło*; рус. *peklo*) замењено је њеним синонимима *кайћран* и *смола*, тако да се више не употребљава ни у књижевном, ни у стандардном говору. Занимљиви су поименичени придеви настали од ове лексеме на *-ик/-ица* (*ѓакленик*, *ѓакленица* – „ђаво, ђаволица”) и на *-јак* (*ѓаклењак* „ђаво” и „осуђеник у паклу”).³²

Према хришћанском учењу, пакао је место резервисано за ђавола, демоне и оне који су се својом слободном вољом одлучили за зла дела: „у осуди коју ће свеправедни Судија на дан Страшнога суда изрећи над грешницима: Идите од мене, проклети, у огањ вечни, припремљен ђаволу и анђелима његовим”.³³ На основу синтагме која се помиње у цитату *огањ вечни* закључује се да је пакао на неком другом месту, где није Бог. Могуће лоцирање раја и пакла према јудеохришћанској традицији може се закључити и према цитату из Старог завета којим се човек обраћа Богу: „Да изађем на небо, ти си ондје. Да сиђем у пакао, ондје си”.³⁴ Претпоставља се да је пакао доле у односу на место на небу, тј. место где бораве Бог или анђели. Али, то не значи да је и пакао место где Бог борави, већ да је он увек уз човека. Дубину простора пакла у Светом писму осликавају глаголско-именичке конструкције:

³⁰ *Исћо*, стр. 89.

³¹ *Рјечник хрватскога или српскога језика I–XXIII*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1880–1976.

³² Р. Skok, *Етимолошки рјечник хрватскога или српскога језика I–IV*, Zagreb, 1971.

³³ Лев. по Матеју 25:41. Ј. Поповић, *Догмајика Православне Цркве I*, Београд, 2003, стр. 268.

³⁴ Псалом 139.

баџиџи у *џакао*, *сиџи* у *џакао*, *џасџи* у *џакао*, затим предлошко-падежна конструкција *до најдубљег џакла*, али и могућност „пропадања” до пакла: „И ти, Капернауме! који си се до небеса подигао до пакла ћеш пропасти: јер да су у Содому била чудеса што су у теби била, остао би до данашњег дана.”³⁵

За поделу *онога свеџа* на рај и на пакао, као и веровање да је царство мртвих на небу, Чајкановић сматра да је црквеног порекла, мада је извесних назнака било и у старој религији. Највероватније да народни израз *доџи свеџ* нема порекло у хришћанској стратификацији простора, већ у схватању (представи) земље као места боравка црних божанстава из претхришћанских облика веровања. Термин *доџи свеџ* односио се на *онај свеџ*, царство мртвих, које се, према словенским апокрифима, замишљало, пре свега, испод земље; уп. „Народ верује да има света над нама и под нама, док се у доџи свет долази кроз јаму, бунар или пећину, а могао је бити одвојен и реком.”³⁶

Описи раја и пакла су ретко представљени у епској поезији и дати су посредно и стереотипно. „Епика дели свет на небо и земљу... а рај и пакао су у истој равни и на небу. Иманентна подела неба на горње и доње... пружа нам могућност да основну опозицију горе–доле пројектујемо у целини на небо: горе = Бог, стабилно, више вредно; доле = свеци, нестабилно, мање вредно.”³⁷

Фразеолошки материјал из наше грађе не пружа податке о локализацији пакла, о месту које је резервисано за ђавола, грешнике, где су градирана мучења, па човек пролази кроз огањ, ватру, свађу, као и стања невоље, пропасти. У вези са тим доживљавањима је и значење придева *џаклени* „ужасан, неподношљив, тежак”. Фразеолошка значења у мотивационој бази одражавају особине пакла или стања човека у њему: *вруће (врућина) као у џаклу* („много вруће”); *џаклена вика* („велика галама, бука”); *завијаџи као душа у џаклу* („много викати, урлати”); *кубуриџи (мучиџи се) као ђаво у џаклу* („много се мучити”); *џравиџи џакао (од живоџа, сџокојсџва)* („чинити неподношљивим, мучним”); *дизаџи џакао* („изазивати свађу”); *саџераџи (некога) у (ад) и џакао* („довести некога у неподношљив, мучан положај”); *сџрема се гром и џакао* („долази нешто страшно, лоше”); *биџи на џакленим мукама* („много се мучити”); *биће једном и у џаклу ваџар* („свако зло

³⁵ Јев. по Матеју 11:23.

³⁶ В. Чајкановић, *Сџара срџска религија и мџологија*, Београд, 1994, стр. 85–87.

³⁷ Тиме се на занимљив начин надокнађује недостатак такве пројекције на земљу (земља – свет под земљом). „Када се у песму увела и човек, односно кад епска прича укључи и догађаје на земљи, добијамо једну нарочиту комбинацију ове бинарне схеме, која гласи: горње небо – доње небо; доње небо – земља. Овоме одговара и низ: бог – посредник – човек”, уп. М. Дегелић, *нав. дело*, стр. 54.

ће проћи”). Поредбена фразеолошка јединица *īераїи као ђаво грешну душу* („приморавати, малтретирати”) мотивисана је хришћанским веровањем о посмртној судбини грешника у паклу.

Може се закључити да разматрани топоси (човек, раскршће, дубока/плитка вода, небески/ваздушни и земаљски простор) стоје у бинарној опозицији са релевантном опозицијом словенске традицијске културе горе–доле, али и са основном хришћанском опозицијом Богђаво. Разматране фразеолошке јединице српског језика имају књишко порекло, а њихове мотивационе слике су у вези са топосима обитавања ђавола и нечистих духова и из средњег века. Настале су семантичким метафоричким трансформацијама унутрашње форме. Такође, оне су маркирањем и квалификовањем различитих људских особина, осећања, понашања, стања и животних ситуација показале опште, етничке, историјске, искуствене и специфичне акумулиране културолошке информације у светлу хришћанске и народне етике.

Наташа С. Вулович

ТОПОСЫ ОБИТАНИЯ ДИАВОЛА: СРЕДНЕВЕКОВЫЕ ЛИТЕРАТУРНЫЕ ИСТОЧНИКИ И СЕРБСКАЯ ФРАЗЕОЛОГИЯ

Резюме

Предмет исследования в настоящей работе: утверждение локусов на которым можно было найти существо под названием *ђаво* (диавол), *нечасїиви* (нечестивый), *соїона*, *враг* и т. п. – в древнесербской литературе. Локусы представляют собой базисные конструкции фразеологизмов с компонентом *ђаво*. В данном исследовании, это топосы из произведения древней переводной литературы (конкретно из коротких рассказов и апокрифов). Они представляют потенциальный материал для создания мотивационных картин и возникновения фразеологизмов. Если ответить на вопрос: что это за простор на котором обитает диавол, можно обобщенно говорить об уровне земли (человеческое тело – земля – вода) и о небесном просторе (воздух – ад). Такие мотивационные картины находятся в сербских фразеологизмах как: *їредаїи себе ђаволу (врагу)*, *їобраїиїи се с врагом*, *врїољи се као ђаво на џомби*, *нагазиїи на ђаволу вечеру*, *мучиїи се (їаїиїиїи) као ђаво у їлиїкој води*, *кубуриїи (мучиїи се) као ђаво у їаклу* и т. п.